

STANLEY FISH, AVAGY A BŰN VONATKOZÁSÁBAN KIFEJTETT FILOZÓFIAI TEÓRIÁKNAK NINCS SEMMI GYAKORLATI HASZNA

SUSSZER ZOLTÁN LÁSZLÓ

BÁR STANLEY FISH ERŐSEN KÉTELKEDIK az általános filozófiai teóriák gyakorlati hasznosságában, mi több, egyik tanulmányának címében azt állítja, hogy a filozófia egyszerűen „nem számít”, a hazai kontinentális kötődésű szóhasználat szerint Fish-t bátran nevezhetjük filozófusnak. E neves Milton kutató a '70-es években a „reader-response” egyik vezető teoretikusaként elsősorban interpretációelméletével vált híressé. Intitucionális szempontból hazájában, az Egyesült Államokban, Fish leginkább az irodalomtudomány égisze alatt munkálkodik, nagy számú kurzusai között szép számmal található jogelméleti illetőségű is. A magyar filozófiai közéletben jószerivel teljesen ismeretlen szerző irodalomtudományi recepciója immár 20 éve – bár nem éppen ideges kapkodással – zajlik, elsősorban Kálmán C. György, illetve az utóbbi években Farkas Zsolt munkásságának eredményeképpen. Köztudomású, hogy más kontinentális irányzatok mellett a hermeneutika illetve a dekonstruktivizmus intézményes helye Amerikában mindenekelőtt az irodalom tanszékekre „szorult”. Emígyen a hivatalos helyi illetőséget zárójelezve, és a tartalmi fordítást előtérbe helyezve, egyes amerikai irodalmárok munkásságát elsődlegesen filozófiai vonatkozásúként is dekódolhatjuk. Fish egyik gyakori vitapartnere, Rorty fogalmazta meg legplasztikusabban a dekódolás intézményes indokát: „Az institutionális farok csóválja a tudományos kutyát.”¹ És hogy a mi szóhasználatunkat tekintve mekkora jelentősége van annak, hogy Amerikában egy szerző nem a filozófia, hanem az irodalom tanszékről kapja a fizetését, ahhoz egy másik személyes kedvencem Rortytól: „Ez éppoly butaság, mintha azt mondanánk ... hogy egy sündisznó csupán inkompetens róka.”²

Hogy milyen filozófiai irányzat híve lenne Fish, arról leghitelesebben tán azt lehetne mondani: a „fishianus” iskola aktivistája. Ám Fish kapcsán nagyon vigyázni kell az irányzatokkal. Óvatosan és halkán említek néhány fogalmat, mely alkalmas lehet a betájolásra. A posztmodern, multikulturalizmus, illetve kulturális relativizmus kifejezései gyakorta előfordulnak Fish írásaiban, bár én úgy gondolom, hogy ezek a kifejezések „puhaságuk” okán

---

¹ Rorty: A Filozófia ma Amerikában. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985, 3-4 szám. 589. o.

² Im. 595. o.

inkább csak elnagyolt betájolásra alkalmasak. A dekonstruktivizmus is mond valamit Fish irányultságáról, bár a megismerés lehetőség-feltételeként értett interpretációt illetően Kuhn mintájára, de a gondolkodás egészére kiterjesztve, értelmezési paradigmákban, értelmező közösségekben gondolkodik.³ Mivel az interpretáció kulcsfogalomnak számít Fishnél, eljutunk a hermeneutikához, mely megintcsak egy sokszor tágan és sokféleképpen értett fogalom. Mindenesetre a főművének tekinthető 1980-as *Is There a Text in This Class?*, a huszadik századi interpretációelmélet egyik legjelentősebb munkája, mely a filozófiai irányzatként értett hermeneutika felől is közvetlen relevanciával bír.⁴ Tanulmánykötetében éles hangú és elsőprő erejű bírálatát nyújtja a masszív-konzervatív E. D. Hirsch Jr. interpretáció-elméletének, melyet az Gadamer *Igazság és módszer*ének kritikája mentén vázolt fel. Fish nagyhatású műve így hermeneutikatörténeti szempontból tulajdonképpen a Gadamer-Betti féle hírneves applikáció-vita egyik kései záróakkordjaként is megszólal. Ám Fish-t semmiképp sem helyezném Gadamer jobbára – ez esetben akkor már inkább a baljára –, hiszen míg Gadamernél az értelmezés-megértés folyamatában, a dialógusokon átível a pátosz ideája, melytől a humanista gondolkodó jóhiszeműen a kölcsönös másképp-értésre való képesség, a lehetséges önkorrekció hozadékát reméli, addig Fish-nél a különböző érdek-szokás-konvenció alapú értelmező közösségekre, paradigmákra szakadt értelmezések közötti kommunikáció nem annyira az egyetértés irányában konstruktív jelentőségű, mint inkább az elhatárolódás, azaz az identitás negatív kirajzolódása végett fontos: „Az elrugaszkodott értelmezések előállítása és felismerése épp olyan felkészültséget kíván és éppoly konvencionális tevékenység, mint azoknak az értelmezéseknek az előállítása és felismerése, melyeket elfogadhatónak tekintenek.”⁵ S bár a kontextus természetesen Fish sorait is sajátosan intencionálja, egyes – a saját leírás-modelljét illető –, megállapításai egészen közel állnak a filozófiai hermeneutikához: „Az egyik modell szerint az Énnek meg kell szabadulnia előítéleteitől és előfeltevéseitől, hogy tisztán lássa a szöveget, mely ezektől függetlenül létezik, a másik modell [a Fish-féle „meggyőzés” modell]⁶ szerint csakis az előítéletekre vagy a perspektíva adta észleletekre hagyatkozhatunk,

---

³ Az értelmező közösségek fogalmával kapcsolatos nehézségekhez lásd: Kálmán C. György (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi. 2001.

⁴ Stanley Fish: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge/Mass./London, Harvard UP, 1980. E kisebb írás James Seaton – ugyanitt található – tanulmányára adott válasz: *Law and Literature: Works, Criticism, and Theory*. 1k. 477-506. o.

⁵ Stanley Fish: Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje. In: Thomka Beáta (Sorszerk.): *Az Irodalom elméletei III.* Pécs, Jelenkor. 1997. 7. o.

⁶ Zárójelben a szerző megjegyzése. (szerk.)

s a kérdés az, hogy a sok hasonlóképpen részleges perspektíva közül melyik hívja elő a szöveget.”⁷

Egy másik gadameri párhuzam a normatív, metodológiai erőfeszítésektől való tartózkodás. A német gondolkodó épp a korábbi normatív hermeneutikai hagyománnyal helyezkedik szembe, és deklaráltan deskriptív törekvésű. Fish pedig nem hisz abban, hogy bármely az interpretációt illető általános elmélet is hatással lehetne az élethelyzetekben, a gyakorlat szituált közegben, az adott kultúrában meghatározott értelmezésre. Éppen ezért kissé meglepő kijelentése szerint magának sincs interpretációelmélete, merthogy az interpretáció nem egy olyan dolog, melyről – normatív, és a gyakorlati életben hasznosítható – elméletünk lehetne. Ezt Fish valamiféle szituációs kontextualizmus-érvvel indokolja, miszerint „(1) az intenció-tulajdonítás nélkülözhetetlen illetve elválaszthatatlan az interpretációtól, és (2) az intenció-tulajdonítás olykor, és igen gyakran vita apropója, egy vitáé, mely nem dönthető el a szavakra való mutogatással, hiszen a szavak pusztán annyit mondanak, amennyit egy intenció fényében mondanak, márpedig különböző intenciók fényében különböző dolgokat mondanak.”⁸

Fish elmélet alatt valami olyasmit ért, ami az interpretációs helyzetekben haszonnal szolgálhat (valami általánosan érvényes normát), ezért saját „leírását” semmiképpen sem tartja elméletnek, mivel annak tudata, hogy interpretációnk intenciófüggő, nem segít annak az intenciónak a megtalálásában, melynek értelmezőként – hiszen intenció nélkül kevésbé értünk –, már egyébként is birtokában vagyunk. Márpedig intenció hiányában nincs jelentés, hiszen „senki sem légüres térben von kétségbe valamit, hanem valamely nézőpontból, és ez a nézőpont mindaddig nem kérdőjelezhető meg, amíg fel nem váltja egy másik, mely aztán minden kétségen felül áll.”⁹ Olykor ugyan egy specifikus intenció belátása más területeken is haszonnal járhat, de Fish szerint „a lencse absztrakciójának növelése egyre kevesebb haszonnal jár egy sajátos teljesítmény mechanikájának vonatkozásában” ugyanis „e tágabb imperatívuszok és igazolások segítségével hívása elhibázza az intézményes kérdést ... és hagyja úszni az üres tapasztalat absztrakciójában.”¹⁰ Az értelmezés tehát elsősorban empirikus és történeti probléma: „Az interpretáció nem egy teoretikus ügy, és egy teória nem tehet hozzá semmit azokhoz a készségekhez, melyeket valamely magunkénak érzett gyakorlat alkalmazóiként már birtoklunk.”¹¹

---

⁷ Im. 17. sk o.

⁸ Stanley Fish: Response: Interpretation Is Not a Theoretical Issue. In: *Yale Journal of Law and the Humanities*, vol. 11, no. 2 (Summer 1999). 510. o.

⁹ „Bizonyítás vagy meggyőzés...” 11. o.

¹⁰ Fish: *Interpretation is Not a Theoretical Issue*. Ik. 513. o.

¹¹ Im. 514. o.

Az előadás terjedelmét tekintve viszonylag hosszú – de mivel Fish a hazai filozófiában egyelőre sötét ló, mégis elégtelenül kurta –, bevezető után vélhetően már sejteni lehet, hogy Fishnél a bűn mibenlétét illető normatív filozófiai fejtegetéseknek semmi értelme, hiszen „transzcendentális normák nincsenek, társadalmi és intézményes összetevők hozzák létre a magatartás normáit.”¹² Másképpen szólva, amikor krízis- választás- avagy döntéshelyzet- tel kerülünk szembe, sokmindenhez fordulhatunk segítségért (pl. a horoszkópunkhoz, a helyi lelkészhez avagy a pszichiáterünkhez) de amihez kevésbé, az a filozófiai álláspont, melyet történetesen elfoglalunk, ha egyáltalán van valamilyen az aktuális kérdés vonatkozásában vallott teoretikus koncepciónk, tehát, „a filozófia nem számít”.¹³ Az absztrakt filozófiai teória nem készíti híveit aktivitásra, és nem is tartja őket vissza semmitől. Eszerint „akármelyik igazságelmélet hívei volnánk is, ez irreleváns lenne egy különös kérdés igazságának vonatkozásában elfoglalt álláspontunk felől, mert egy ilyen vonatkozásban elfoglalt pozíció attól függ, milyen bizonyítékokat fogadunk el, amely pedig a respektált autoritástól, az adatforrás iránt érzett bizalomtól stb. függ,” így az, hogy a bűn vonatkozásában ki milyen „filozófiai nézetet vall, semmit nem mond a nem kimondottan filozófiai nézeteiről, és semmit sem mond személyiségéről, morális státuszáról.”¹⁴

Fish alapvető tévedésnek tartja a történészek semlegességét hirdető nézetet, miszerint a történészek feladata pusztán leíró jellegű, azaz kimerül a tények felfedésében. Véleménye szerint egyrészt nem léteznek önevidens tények, másrészt nincsenek preconcepciótlan interpretátorok sem. Ez irányú nézeteit az „akadémikus szabadság kontra Holokausztagadás” kérdésében fejti ki.¹⁵ Az idevágó csatározásokra jellemző, hogy mindkét oldalon sajátos tény-adatbázist, és érvelési koncepciót vonultatnak fel, ugyanakkor a rendszerek inkompatibilisnek bizonyulnak. Éppen ezért eleve nem tudják komolyan venni a másik „tábor” érveit, és a másikat ismeretelméleti csalással, a tény fogalmának jogtalan elbitorlásával vádolják. A vita emígyen eleve parttalan, hiszen a felek az előítéletek szintjén elhatárolódnak egymástól, ami az egyik oldalon az „irrationalizmus apoteózisa”, az a másik oldalról a

¹² *Bizonyítás vagy meggyőzés...* 25. sk o. Fish állítása szerint nem tagadja a nyelv és megértés normáit, csupán úgy látja, hogy a normák nem a nyelvbe, hanem intézményes szerkezetekbe ágyazottan léteznek. Vö: Stanley Fish: *Van szöveg ezen az órán?* In: Kiss A.–Kovács S.–Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged, Ictus és Jate. 1996. 269. o.

¹³ Vö: Stanley Fish: *Truth but No Consequences: Why Philosophy Doesn't Matter.* In: *Critical Inquiry* 29 (Spring 2003) 389. o.

¹⁴ Im. 390. o. Vö: uo. „Egy az általánosság szintjén lévő igazságelméletre utalok, amikor azt mondom, hogy a filozófia nem számít.”

¹⁵ Stanley Fish: *Holocaust Denial and Academic Freedom.* In: *Valparaiso University Law Review*, Summer 2001. 499–525. o.

„cionista konspiráció hatalmas gépezetének” eredménye.¹⁶ Az amerikai kulturális csatározásokban többnyire baloldali teoretikusként számon tartott zsidó származású Fish első megközelítésre meghökkentő – éppen ezért tulajdonképpen egyáltalán nem meglepő – véleménye szerint a Holokauszt-tagadók ellen felsorakozó akadémikus történészek ugyanabban a helyzetben vannak mint ellenfeleik, nem valamiféle tisztább, kevésbé interpretatív, kevésbé elfogult szemléllői a tények sorának; ami elkülöníti őket, nem afféle episztemológiai kérdés, hogy ki mit tekint ténynek, nem etikai avagy metafizikai kérdés, hogy ki mit tekint bűnnek, hanem eredendő vélekedéseik és szocializált következtetések eredménye:¹⁷ „Ez a módja annak, ahogyan a történészek hihetővé válnak – azáltal, hogy elmesélnek egy történetet, mely illeszkedik azokhoz a történetekhez melyeket mi már igazként ismerünk, és oly módon mesél el, mely összhangban van azzal ahogyan a következtetés felé vezető úton valaki már ösztönös és internalizált érzékkel köti össze a megfigyelések pontjait. A történészek nem azáltal nyernek hitelt (vagy bármi mást) hogy meta-történészekké válnak, hogy döntő válaszokat adnának olyan nagy kérdésekre, mint: Miben áll a tények természete? Miképpen határozható meg, hogy mit tekintünk bizonyítéknak?, Rekonstruálható-e a múlt? Fenntartható-e a múlt és a jelen közötti különbségtétel?”¹⁸

Az akadémikus szabadság egy értelmező közösség szabadsága, „sajátos érdekek kifejezése: egyfajta szabadság az akadémikusok számára.”¹⁹ A törté-

---

¹⁶ Im. 499. skk. o.

¹⁷ Im. 509. sk. o. Itt hosszabban idézném Terry Eagleton élményszámba menő Fish-kritikáját: „Fish-re és a dékánra [Stanley Fish jelenleg is a Chicagói egyetem dékánja – a szerző megjegyzése (szerk.)] hivatkozni azonban annyi, mint rámutatni arra a tényre, hogy két Fish van, egy kicsi meg egy nagy. A kis Fish amolyan kardesőrtető vagdalkozó, aki botrányosan provokatív kijelentésekre kész: az igazság csak retorika, a szólásszabadság csak illúzió, az elvtelen viselkedés a legjobb. A nagy Fish tiszteletreméltó egyetemi ember, aki azonnal elveszi ezeknek a megnyilatkozásoknak az erejét, azt hangsúlyozva, hogy ezek leíró, nem pedig normatív jellegűek. Szó sincs arról, hogy radikális javaslatok volnának, egyszerűen csak leírják, hogy mit csinálunk amúgy is, anélkül hogy mindig tudatában lennénk ennek; és a teória, e világ Trumpsa örömmel értesülhet róla, hogy tehát semmiféle hatással nincs a praxisra. Az antifundacionizmus ennél fogva nemigen riasztja el a nyugati alapokat, és Fish olcsón megszerezheti a képromboló hírnevet. A kis Fish lázasan keres egy olyan ügyet, amely sikeresen elriaszt abszolút mindenkit, ő a hibrid *outsider*, aki kiáll a kisebbségért, és mint zsidó ő is egy ilyen kulturális peremhelyzetből jön. A nagy Fish ezzel szemben konszenzuális, jófiús lenézéssel viseltetik a lázadók iránt, akiknek a viselkedése éppolyan konvencióktól meghatározott, mint azoké, akiken elverik a port.” Terry Eagleton: Mi a baja Stanley Fishnek az elvekkkel? In: *Magyar Lettre Internationell* 51. szám, 2003 tél

¹⁸ Im. 510. o.

¹⁹ Im. 522. o.

nelem interpretációjában bűnök tárulnak elénk, de az interpretátorok nem valamely határozott bűn-koncepció nevében értékelik a dokumentumokat, nem valamely ismeretelméleti iskola égíse alatt bírálják el az adatok tény-szerűségét. Mikor egy adott értelmezői közösség tagjaként „azt mondjuk, hogy a jó történész pontosan reprezentálja azt, amit az archívumokban talál, úgy ért-jük, hogy kitartóan keresi a releváns dokumentumokat ... nem hivatkozsa félrevezetően a kontextuson kívüli helyeket, stb.,” azaz a közösség intéz-ményesedett történeteikhez illeszkedő jeleknek ad hitelt, ezeket a jelentéseket kezeli tényekként.²⁰ Azok a történetek – így például az amerikai akadémiai gyakorlat szerint a Holokauszt-tagadás is –, melyek nem találkoznak az intézményes történetek kompatibilitás-kritériumaival, nem kapják meg a „tudományos” minősítést, és az efféle „komoly” vitákba bele se szólhatnak.

Fish anti-normativizmusában „kollégájánál”, Richard Rortynál is radikáli-sabb – de legalábbis következetesebb –, mivel saját anti-fundacionista teóriáját illetően is fenntartja, nem jár semmiféle gyakorlati haszonnal. „Valaki, aki pragmatista nézeteket vall (azzal ellentétben, aki pusztán prag-matikus cselekszik a valódi élethelyzetekben) ugyanúgy lehet autoritariá-nus, mint bárki más (én vagyok az élő bizonyíték), amennyiben az éppen adott evilági kontextusban, abszolúte biztos álláspontja helyességében (nem a normatív, hanem a kontextus által meghatározott helyességben).”²¹ Fish amellet érvel tehát, hogy az általános filozófia szintjén lévő tézisek a gyakorlati viselkedés szintjén nem nyújtanak válaszokat, avagy stratégiákat, az általános filozófiai tézisekből nem eredeztethető semmiféle viselkedés-forma, jogkövető, avagy lelkiismeretes magatartás. Sőt, Fish tulajdonképpen falszifikációs tesztelésre hívja olvasóit, mikor kijelenti: „amennyiben az általam mondottak közt bármi is akadna, amely Önöket egy bizonyos irányba elmozdítja, ha azok után, hogy meghallgattak, valami hasznosítható dolog birtokában mennek tovább, akkor tévedtem.”²²

Mindezeket jóhiszeműen elfogadva megállapíthatjuk, hogy Fish sajátos kulturális relativizmusa intencióit tekintve legalábbis deskriptív, és tartózkodik a normatív felhangoktól. Állítása szerint annak teoretikus belátása,

---

²⁰ Im. 524. o.

²¹ In: *Why Philosophy Doesn't Matter?* Ik. 416. o. Vö: Uo.: Fish Rortyról: „Azt gondolja, hogyha feladjuk a kontextus-meghaladó normákat, onnantól nincs mit aggódni miattuk, és megtanulunk bánni velük – tehát, amennyiben rortyánussá válunk –, ezáltal jobb, kevésbé dogmatikus, nyitottabb szellemi-ségű emberré leszünk.” Vö: még Rorty: Response to Jurgen Habermas. In: Robert Brandom (szerk.): *Richard Rorty and His Critics* Oxford, Oxford UP. 2000. 62. o.

²² Stanley Fish: *Theory Minimalism*. Panel on Jurisprudence at the January 2000 Association of American Law Schools conference, published in the *San Diego Law Review*, issue 37:3 (Summer 2000). 776. o.

hogy az igazság, a jó, a bűn kérdése az intézményesülésben objektívalódott, győzedelmes értelmező közösség belső ügye, nem veszi el morális meggyőződéseink életét. Szeptember 11. után az amerikai médiumok jelentős része mindezeket másképp gondolta. A posztmodernizmussal, multikulturalizmussal szemben többnyire két ítéletet fogalmaztak meg: először, a szeptember 11-i események bebizonyították, hogy a posztmodernizmus helytelen; másodszor, a posztmodernizmus valahogyan felelős szeptember 11-ért, ha nem felelős közvetlenül az eseményekért, felelős legalábbis a megcsappant amerikai eltökéltség miatt.²³ A vádak egyik fele tehát episztemológiai, miszerint a relativizmus bizonyosfajta tényyszerű események megtörténtét tagadja, másrésztől morális, miszerint a relativizmus a legnyilvánvalóbb bűnököt sem képes elítélni. Fish egyértelművé teszi, hogy a faktikus értelmező közösség tagjaként maga is elítéli a terrortámadásokat, melyek alapvető érdekeivel ellentétesek, ugyanakkor tartózkodik attól, hogy olyan nyelven írja le, illetve értékelje az eseményeket, mely minden értelemmel bíró megfigyelő egyetértésére számíthatna: „Ez a nyelv – amennyiben ilyen rendelkezésünkre állna – a nézőpont nélkülség záloga lenne, pusztán közölné a dolgokat, amint azok vannak, és sok posztmodernista fenntartja, hogy ilyen nyelv nem található.”²⁴ Azaz, mint Fish megállapítja, az ítélet hiánya egyáltalán nem következik a posztmodernizmusból, pusztán „az ítélet alapja nem a méltányosság valamiféle absztrakt szótára, igazság, erkölcs – ezek ugyanazok az attribútumok, melyekkel az „ellenség” is érvel –, hanem az életmódunk történeti valósága, a mi életmódunk, ami egy súlyos támadás célpontja volt. ... A posztmodern gondolkodás ... egy teljesen más igazolási talajra utal minket, arra, melyen a szokásos hétköznapi életünkben állunk, és elfordít minket az univerzális abszolútumok illuzórikus indokaitól, melyeket minden párt magáénak vall, mindenki aláír, a tálibok és az irakiak is aláírják, azonban mindenki különbözőképpen definiálja őket (ez az, amiért az univerzálék előhívása sosem dönti el a vitákat, inkább kiterjeszti azokat).”²⁵

Némileg talán meglepő módon, a kulturális relativizmust illető puha meghatározásában Fish a gadameri dialogicitásra emlékeztető engedményeket tesz, mely arra enged következtetni, hogy azért bizonyos fokig képesek lehetünk egy másik értelmező közösség sajátos racionalitásának megértésére, így az

---

²³ Vö: Stanley Fish: Don't Blame Relativism. In: *The Responsive Community*, vol. 12, Issue 3, Summer 2002. 28. o. Fish ezen írása a *Can Postmodernists Condemn Terrorism?* című szimpózium vitaindító esszéje. A szimpózium hozzászólói között találhatjuk mások közt Rorty, Posner, J. D. Caputo, Amitai Etzioni írásait is. A vitát Fish összegző tanulmánya zárja: A Reply to My Critics. In: *The Responsive Community*, vol. 12, Issue 3, Summer 2002.

²⁴ Im. 28. o.

²⁵ Im. 28. sk. o.

„értelmező közösségünk” szempontjából irracionálisnak tetsző „bűnök” megértésére, internalizálására: „ha a relativizmuson valaki azt a gyakorlatot érti, hogy belebújjunk ellenfeleink cipőjébe, nem azért, hogy a sajátunkként viseljük őket, hanem azért, hogy valamiképpen megértsük (több kevesebb elfogadás-sal) miért akarhatja másvalaki – a mi szemszögünkől egy megcsalatott valaki – viselni azokat, akkor a relativizmus nem fog, és nem is kell, hogy véget érjen, mert pusztán egy másik megnevezés arra, ami nem más mint komoly gondolkodás.”²⁶

---

²⁶ Im. 31. o. Egy híressé vált esszéjében Fish természetesen határozottan tagadja, hogy a multikulturalizmus faktikusan felvállalható konzisztens teória volna: „A különbség politikája az, amit erős multikulturalizmusnak neveztem. Erős, merthogy elsősorban a különbséget értékeli, önmagában és önmagáért, s ezt nem valami ennél alapvetőbb megnyilatkozásaként kezeli. Míg a butik-multikulturalista más kultúra iránt csupán felszínes tiszteletet tanúsít, amit azonnal visszavon, mihelyt irracionálisnak vagy embertelennek találja annak gyakorlatát – addig az erős multikulturalista *mély* tiszteletet akar tanúsítani minden kultúra iránt, annak igazi lényege szerint, mivel úgy gondolja, hogy mindegyiknek megvan a joga arra, hogy megformálja saját identitását és kibontakoztassa a saját elképzeléseit arról, mi racionális és mi emberi. Mert az erős multikulturalista számára az elsődleges elv nem a racionalitás vagy valamely egyéb kultúrafeletti univerzálé, hanem a tolerancia ... E ponton az erős multikulturalista kénytelen szembenézni egy dilemmával: vagy addig tágítja toleranciáját, hogy az kiterjedjen az általa megbecsülni kívánt kultúra szíve mélyén rejtőző intoleranciára is, és ez esetben a tolerancia már nem vezérelve többé, vagy pedig elutasítja az ugyanezen kultúra legbelső lényegét képező intoleranciát (az elborzadt visszahőkölés, amikor Khomeini „Halál reá!”-t kiált Rushdie-ra), és ez esetben respektusa nem terjed ki addig a pontig, ahol e kultúra sajátlagossága a legnyilvánvalóbban a tét ... Kiderül, hogy az erős multikulturalizmus valójában nem is annyira elkülönült pozíció, mint inkább valamelyest mélyebb változata a felszínes butik-multikulturalizmusnak ... Annak váltogatása, hogy egyszer liberálisaként nyilatkozunk meg, másszor pedig tisztán illiberális akciókba verjük magunkat, olyasmis, amit egyébként is mindannyian csinálunk; ez az adhokkéria lényege. Talán ha kevesebb szorongással csinálnánk, jobban csinálnánk. Akár még ihletetten is.” Stanley Fish: Butik-multikulturalizmus. In: *Magyar Lettre Internationell*. 1998/Tél (31. szám)